

Qətibə Quliyeva

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gatibevagifkizi@yahoo.com

CÜMHURİYYƏT TÜRKİYƏSİNDƏ QƏDİM TÜRK HÜQUQUNA DAİR QAYNAQLARIN NƏŞRİ VƏ TƏDQIQI TARIXI

Xülasə

Qədim türk yazılı abidələri içərisində xüsusi yerə və dil xüsusiyyətlərinə sahib olan rəsmi-hüquqi sənədlər islamdanəvvəlki türk hüquq tarixi ilə əlaqədar əsas faktları əhatə edir. Bu mənbələr türk dillərində rəsmi-ışğuzar üslubun təzahürlərini, bu üslubun formalaşma və inkişaf yolunu əks etdirir. Göytürk, Uyğur xaqanlıqları, Qaraxanlı dövləti və digər imperiyalar dönəmində yazılan müxtəlif mətnlər, tərtib olunan rəsmi-hüquqi xarakterli sənədlər rəsmi-ışğuzar üslubun təşəkkül tarixini, formalaşma istiqamətlərini və linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün zəngin faktları əhatə edir. Qaynaqlardan məlum olur ki, türk dillərində rəsmi-ışğuzar üslubun təşəkkül tarixi daha erkən dövrlərə aiddir.

Bu mənbələr dünya türkologiyasında müxtəlif müstəvilərdə araşdırılmış, məzmun və növlərinə görə təsnif edilmişdir. Cümhuriyyət Türkiyəsində türkoloqlar tərəfindən rəsmi-ışğuzar üsluba dair ilkin qaynaqlar geniş tədqiq olunmuşdur. Bu çoxsaxəli tədqiqatlar müxtəlif türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından müxtəlif istiqamətləri və aspektləri əhatə edir. Bu araşdırmalar mənbələrin oxunması, nəşri, təsnifatı və mətnşünaslıq baxımından tədqiqi kimi geniş bir araşdırma panoramasını əks etdirir.

Açar sözlər: Türkiyə, türkologiya, Göytürk, uyğur, qədim mətnlər, hüquqi sənədlər

Katiba Guliyeva

THE HISTORY OF PUBLICATION AND RESEARCH OF ANCIENT TURKISH LAW SOURCES IN THE REPUBLICAN TURKEY

Abstract

Among the ancient Turkish written monuments, the official-legal documents, which have a special place and language characteristics, cover the main facts related to the Turkish legal history before Islam. These sources reflect the manifestations of official-business style in Turkic languages, the way of formation and development of this style. Various texts written during the Göktürk, Uyghur khaganates, Kara-Khanid Khanate and other empires, official-legal documents compiled contain rich facts for studying the formation history, directions of formation and linguistic features of the official-business style. It is known from the sources that the history of the formation of official-business style in Turkic languages belongs to earlier times.

These sources have been examined at different levels in world Turkology and classified according to their content and types. In the Republican Turkey turkologists have extensively researched the basic sources of the official-business style. These versatile studies cover different directions and aspects in terms of studying the history of different Turkic languages. These studies reflect a wide research panorama such as reading, publishing, classifying sources and text studies.

Key words: Turkey, Turkology, Gokturk, Uighur, ancient manuscripts, Turkish legal documents

Türklərə məxsus ən qədim yazılı nümunələr günümüzdə çatmasa da, türklərin istifadə etdiyi əlifbalar, mükəmməl dil və üslubu olan türk yazılı abidələri, o cümlədən rəsmi-hüquqi yazı üslubunu əks etdirən qaynaqlar qədim türk dilinin ədəbi dil kimi formalaşdığını sübut edir. Qədim türk hüquqi yazı üslubunun, rəsmi-ışğuzar üslubun formalaşma tarixi əsasən əldə edilən yazılı materiallar əsasında dövrləşdirilir. Bu mənada qədim ədəbi dil normaları əsasında formalaşın üslublara aid mənbələr təhlili qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin tarixi dövrlər üzrə təsnifatını aparmağa da imkan verir. Bu materiallar əsasında biz sənədləri aşağıdakı dövrləşdirmə sxemində tədqiq edə bilərik (erkən dönəmlərə, xüsusən də Hun dövrünə (e.ə. III - b.e. V əsrlər) aid heç bir yazılı sənəd əldə olunmadığı üçün təsnifatda yer almamışdır):

1. Göytürk xaqanlığına aid sənədlər (b.e. VI-VIII əsrlər)

2. Uyğur xaqanlığına aid sənədlər (VIII-X əsrlər).

3. Qaraxanlı dövlətinə aid sənədlər (X əsrin II yarısından XII əsrə qədər);

Göytürk, Uyğur xaqanlıqları və daha sonrakı dövlətlərin hakimiyyəti dönəmində yazılan və tərtib olunan müxtəlif xarakterli sənədlər rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülün, formalaşma istiqamətlərini, inkişaf prosesini, dil və üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün zəngin faktları əhatə edir. Bu üsluba dair yazılan xeyli sayda sənədlərdən alınan faktoloji sübutlar göstərir ki, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun yaranma tarixi daha erkən dövrlərə aiddir.

Qədim türk dövrünə aid, əsasən Göytürk xaqanlığı zamanı yaradılan Orxon-Yenisey kitabələrində biz müəyyən mənada müxtəlif rəsmi-siyasi, hüquqi məlumatlar alırıq. Əslində bu yazılarda xaqanın görülən bütün işləri xalqa bəyan etməsi, hesabat xarakterli müraciətlər etməsi siyasi-hüquqi təfəkkürün ifadəsi olmaqla bərabər, həm də hüquqi münasibətləri əks etdirən məqamlar kimi diqqəti cəlb edir. Kağan xalqın iqtisadi rifahını yüksəltmək, döyüşlərdə orduya başçılıq etmək, zəfər qazanmaq, xalqın yaşayışını təmin etmək, dövlətdə müəyyən nizamlamalar aparmaq və s. öhdəliklərlə vəzifələnmişdir. Bu cəhətlər qədim türk dövlətlərində inkişaf etmiş hüquqi cəmiyyətin, müəyyən hüquqi münasibətlərin mövcud olduğunu ortaya qoyur. Uyğur xaqanlığı dövründə rəsmi-hüquqi münasibətlər daha yüksək zirvəyə qalmış, siyasi-hüquqi təfəkkürü əks etdirən sənədlər meydana gəlmiş və sənədlərdə məzmun zənginliyi genişlənmişdir. Növ və məzmun etibarilə müxtəlif sahələri təmsil edən və dil baxımından üslubi mükəmməllik nümayiş etdirən rəsmi-hüquqi sənədlər meydana gəlmişdir. Şərqi Türküstanda tapılan, müxtəlif məlumatların əks olunduğu sənədlər həm böyük hüquqi dəyərə malikdir, həm də üslubi elementlərin təzahürü, ehtiva etdiyi leksik-qrammatik xüsusiyyətlər baxımından əhəmiyyətlidir.

Qədim türk hüququna dair qaynaqlar: Qədim türk yazılı abidələri içərisində xüsusi yerə və dil özəlliklərinə sahib olan rəsmi-hüquqi sənədlər islamdan əvvəlki türk hüquq tarixi ilə əlaqədar günümüzdə çatan əsas faktlardır. Bununla yanaşı bu qədim mətnlər həm də türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin təzahürləri, bu üslubun formalaşma və inkişaf xəritəsini əks etdirən əsas mənbələri hesab oluna bilər. Ən qədim dövrlərə aid sənədlər əlimizə çatmasa da, ilkin rüşeymləri əks etdirmək baxımından Göytürk abidələri, eləcə də rəsmi-işgüzar üslubun bütün özünəməxsus cəhətlərini ehtiva edən Uyğur xaqanlığı dövrünə dair sənədlər sayca çoxluğu və məzmunca zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu mətnlər, sənədlər qədim türk hüquq nizamnaməsilə əlaqədar məlumat əldə edə bildiyimiz ən əhəmiyyətli qaynaqlar hesab olunur.

Qədim türk yazılı abidələrinin, eləcə də tədqiqata cəlb etdiyimiz qədim türk rəsmi-hüquqi sənədlərin öyrənilmə, nəşr və tədqiqi tarixi əsasən XIX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Müxtəlif vaxtlarda Rusiya, Almaniya və Böyük Britaniya Elmlər Akademiyalarının, Yaponiya, Çin alimlərinin və digər ölkələrin elmi mərkəzlərinin təşkil etdikləri elmi ekspedisiyalar nəticəsində aşkar edilən abidələr müxtəlif istiqamətlərdə və aspektlərdə araşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, qədim türk rəsmi-hüquqi sənədləri dünyanın müxtəlif türkoqları, dilçi alimləri, qədim dillər üzrə mütəxəssisləri tərəfindən fərqli istiqamətlərdə tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu araşdırmalar içində öz həcmi və qiymətli təhlilləri baxımından Türkiyə türkologiyasının xüsusi yeri vardır. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı aspektlərdə araşdırılan hüquqi mətnlər ilk dövrlərdə təsnifat və bölgülərə ayrılmışdır. Araşdırmalarda müxtəlif dövrlərdə qədim türk yazılı abidələri, Göytürk və uyğur dili, türk mədəniyyəti, dünyagörüşü, inancları, həyat tərzləri, etno-sosial vəziyyəti və s. haqqında çox dəyərli elmi-nəzəri məlumatlar yer alır. Bu sahədə aparılan araşdırmalar arasında "A.R.Rəhmətinin, N.Asımın, M.Akalının, T.Tekin, F.Köprülünün, A.Cəfəroğlunun, H.N.Orkunun, Ş.Tekin, S.Çağatayın, O.N.Tunanın, T.Banquoğlunun, D.Aksanın, M.Ergeçin və başqalarının XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq apardıqları tədqiqatlar, yazdığı məqalələr, elmi əsərlər ilkin araşdırma və qaynaqlar olaraq indi də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir" (Quliyeva, 2022: 34).

Cümhuriyyət Türkiyəsində hüquq mətnlərinin tədqiqi: Türkoqları araşdırmalar Cümhuriyyət dövründə konkret müstəviyə keçərək qədim türk yazılı abidələri ilə bağlı müəyyən bir mövzunun araşdırılması, türkologiyanın aktual problemləri, qədim türkcə mətnlərin ayrı-ayrılıqda tədqiqi sahələri kimi inkişaf etməyə başladı. Bu sahədə Z.Korkmaz, O.F.Sertkaya, K.Erarslan, A.B.Erculusun, S.B.Özönder, A.Burhan, C.Kaya, M.Ölmez, M.Argunşah, G.Gürsevin, C.Alyılmaz, F.Ağca, E.Aydın, O.Mert və başqa türkoqların ortaya qoyduqları elmi nəticələri dünya türkologiyası üçün böyük töhfə hesab etmək olar. Xüsusən R.Rahmeti Arat, A.Cəfəroğlu, O.F.Sertkaya, A.Taşığıl, T.Tekin, S.Tezcan, Ş.Tekin, M.Özyetgin kimi türkoqlar qədim türk hüquq sisteminin müxtəlif sahələrini əks etdirən rəsmi-hüquqi sənədlər, mülki sənədlər, məktublaşmalar haqqında araşdırmalar aparmışdır. Bu tədqiqatlarda rəsmi-işgüzar üsluba dair

sənədlər, mətnlər müxtəlif istiqamətlərdə qruplaşdırılmış, onların transkripsiyası və transfoneliterasiyası, nəşri məsələləri, bəzi dil xüsusiyyətlərinin təhlili istiqamətində dəyərli və əhəmiyyətli bilgilər yer almışdır. Türkiyəli alimlər müxtəlif dövrlərdə tərtib olunan, qədim türklərin dövlətçilik quruluşu, siyasi-hüquq mədəniyyəti, Türk törəsi və s. ilə bağlı araşdırmalar aparmış, maraqlı və əhəmiyyətli elmi-nəzəri nəticələr əldə etmişlər.

Türklərdə hüquq anlayışı və ədalət sistemi ilə bağlı fundamental araşdırmalar sırasında əsas mənbələrdən sayılan Əhməd Cəfəroğlunun 1934-cü ildə yazdığı "Uyğurlarda Hüquq və Maliyyə İstilahları" adlı əsəri ehtiva etdiyi məlumatlar baxımından çox qiymətlidir (Caferoğlu, 1934). Ə.Cəfəroğlu bu araşdırmasında mülki sənədlər kontekstində uyğurlarda hüquq anlayışını şərh etmişdir. Əsərdə sənədlərin təsnifi prinsipləri və yazı xüsusiyyətləri təhlil edilərək bəzi nümunələr verilmişdir. Bundan əlavə, baş verən cinayətlər müqabilində tətbiq edilən cəzaların şərhinə də diqqət çəkir. Ə.Cəfəroğlu hüquq və maliyyəyə aid terminləri cinayət və cəza məfhumları kontekstində şərh etmişdir. Əsər geniş linqvistik izahatlarla zəngin olmasa belə, bu sahə ilə bağlı ilk tədqiqatlardan biri, həm də terminlərin təsviri baxımından dəyərli mənbələrdəndir. Alim araşdırmada mülki sənədlər uyğurlarda hüquq anlayışı, sosial ədalətin əsas prinsipləri türk yaşam tərzində təhlil edilmiş və təsnifatda müxtəlif prinsiplərdən istifadə etmənin mümkünlüyünü göstərmişdir (Caferoğlu, 1934: 4-7).

Dövlət və vətəndaş, vətəndaş və vətəndaş arasında hüquqi aktın təməli prinsiplərinə əsasən tərtib olunan müxtəlif məzmunlu türkcə hüquqi mətnlərin, rəsmi sənədlərin sinifləndirilməsi, təsnifat prinsipləri fərqli metodoloji aspektlərə dayanır. Sənədlərlə bağlı aparılan ilkin tədqiqatlar arasında Rəşit Rəhməti Arat tərəfindən 1964-cü ildə yazılan "Qədim Türk Hüquq Sənədləri" adlı məqaləsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Arat, 1964: 11-77). Rəsmi-hüquqi sənədlərin ilk tədqiqatçılarından olan R.R.Arat yazır: "Hüquq sənədlərinin təhlilinin, millətlərin ictimai müəssisələrinin inkişafını izləməkdə nə qədər vacib olduğunu xatırlatmaq yetərlidir. Tarixin qədim dövrlərində Türklərin meydana gətirdikləri hüquqi müəssisələr haqqında məlumat verə biləcək və türklərin özlərinin qələmə aldığı bu materialların əhəmiyyəti, yalnız hüquq sahəsi hüduqları içində qalmır, Türk mədəniyyət tarixinin hər istiqaməti ilə az və ya çox dərəcədə əlaqədardır" (Arat, 1964: 11-17). Tapılan sənədlər siyahıyaalma, mal və pul qarşılığında ödənilən vergilərə, mülki hüquqa dair sənədlərdən, məktublar, vəsiyyətnamələr, övladlığa götürmə, nikah və boşanma əqdi, ailə hüququ, kölə alqı-satqısı, şəxslər arasında bağlanan müqavilənamələrdən, tamğalı-möhürlü olan yarlıqlardan ibarət olan qaynaqlardan ibarətdir. Məqalədə hüquqi sənədlər haqqında ümumi məlumat verilməklə yanaşı sənədlərin məzmunu və tərtibat forması, hər növə aid struktur qaydalarla bağlı şərhlər də verilmişdir. Məqalə əslində bu sahə ilə bağlı aparılan ciddi və böyük bir araşdırmanın nəticəsidir. Sənədlərin məzmunu, növləri, sənədlərin tərtibi haqqında geniş və aydın şəkildə açıqlama verilir, hüquqi proseslər, hər hansı bir akt zamanı qoyulan şərtlər və qanunun işləmə üsulu sənədlərdən nümunələr verilməklə diqqətə çatdırılmışdır. R.R.Arat sənədlər kontekstindən çıxış edərək qədim türklərdə ədalət anlayışının özünəməxsus və dövrümüzə fərqli durumların olduğunu bildirən Arat, bu sahə ilə bağlı uzun və əhatəli araşdırmalar nəticəsində reallaşa biləcəyini qeyd edir. R.Rəhməti Arat "Əski Türkcə hüquq vəsiqələri" adlı tədqiqatında ona qədər qədim türk rəsmi-hüquqi sənədlərlə bağlı aparılan araşdırmalara da toxunmuş, onları tarixi ardıcılığına və nəşr xüsusiyyətlərinə görə təsnif edərək qruplaşdırmışdır (Arat, 1964). Qeyd edək ki, R.R.Arat bu sahə ilə bağlı tədqiqatlar haqqında məlumat verərkən bir növ kataloqlaşdırma işini görmüş, nəşr edilən əsərlərdə rəsmi-hüquqi sənədlərin məzmun və say etibarilə statistikasını da vermişdir. V.V.Radlovun, J.Klaprotun, S.F.Oldenburqun, A.von Le Kokun, S.E.Malovun, Q.J.Ramstedin tədqiqatları haqqında əhatəli bilgi vermiş, əsərlərin elmi dəyərləndirməsini etmişdir. R.R.Arat xüsusən V.Radlovun, sonradan S.Y.Malov tərəfindən təshih edilərək nəşr edildiyi "Uyğur abidələri" əsərini bu sahə ilə bağlı ilkin araşdırma kimi yüksək qiymətləndirmişdir. Lakin görkəmli türkoq transkripsiya və transfoneliterasiyada bir çox yanlışların olduğuna işarə edərək, "nəşrdə hər kəsin əsərdən bəhrələnməsinə mane olan çoxlu çatışmazlıqlar" olduğunu, "102 sənəddən yalnız 39-unun yazıya alındığını və rus əlifbası hərfləri ilə tərtib edildiyini, yanlış oxunduğu üçün istifadəni asanlaşdırmaqdan, əngəl törətdiyini", "əsərdən birbaşa faydalanmağı çətinləşdirdiyini" qeyd edir (Arat, 1964: 7).

Cəmiyyətdəki müxtəlif zümərələrin (mülki, rəsmi, hüquqi, hərbi, idari, ticari, dini və b.) ilə olan əlaqələrini, münasibətlərini əks etdirən qaynaqlar, onların tapıldığı mərkəzlər və qorunduğu kolleksiyalar haqqında geniş məlumat verən görkəmli türkoq O.F.Sertkaya bu istiqamətdə olan fikirləri ümumiləşdirərək: "Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Orta Asiyaya edilən elmi ekspedisiyalar zamanı Turfan vadisində və Dunhuanqda tapılan mətnlər İngiltərədə, Londonda "British Library" kitabxanasında

Ser Aurel Steyn, Fransanın Paris "Biblioteque Nationale" kitabxanasında Paul Pelyo, İsveçin Stokholm şəhərində Etnoqrafiya Muzeyində Sven Heyden kolleksiyası, Finlandiyanın Helsinki şəhərində G.G.Mannerheyne, Yaponiyanın Kioto şəhərində Kont Otani, Türkiyənin İstanbul Universiteti kitabxanası və Ankara Arxeoloji Muzeyində, Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində Asiya Muzeyində V.İ.Roborovski və D.A.Klements kolleksiyalarında, Çin Xalq Respublikasında Pekin Milli Muzeyində, o cümlədən başqa ölkələrin kitabxana və muzey kolleksiyalarında" mühafizə olunduğunu qeyd edir (Sertkaya, 1980: 309-334). Qeyd etmək lazımdır ki, Osman Fikri Sertkayanın araşdırmaları bu sahə ilə bağlı tədqiqatlar arasında özünəməxsus yer tutur (Sertkaya, 1993: 131-148). Bu araşdırmalar həm sənədlərin tarixi, tipoloji xüsusiyyətləri haqqında dəyərli məlumatlarla zəngindir, həm də linqvistik-tekstoloji təhlillərə görə dəyərlidir.

Türk alimi Özkan İzginin rəsmi-mülki sənədlərlə bağlı araşdırmaları vardır. İxtisasca tarixçi olan Ö.İzgi mülki sənədlərə əsaslanaraq uyğurların mədəni və siyasi tarixi ilə bağlı mühüm təsbitlər ortaya qoymuşdur. Onun 1987-ci ildə nəşr olunmuş üç hissədən ibarət olan "Uyğurların siyasi və mədəni tarixi" adlı əsərinin (İzgi, 1987) birinci hissəsində uyğurların tarixindən, ikinci hissədə uyğur mülki sənədlərinin izahından ibarətdir. İkinci hissədə sənədlər haqqında ümumi məlumatlar, sənədlərin tərtibi və növləri haqqında bilgilər yer almışdır. Tədqiqatçı sənədlər əsasında uyğurların ticarət həyatı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Üçüncü hissə Turfan Uyğurlarının vergi sistemi haqqında şərhəldən ibarətdir. Əsərin sonunda Türkiyə türkcəsinə çevirilmiş mətnlərdən nümunələr verilmişdir. Türkiyə türkoqları arasında qədim türk rəsmi-ışğuzar üslubun ilkin qaynaqları olan hüquq sənədləri ilə bağlı araşdırmalar çoxdur. Bu sahə ilə bağlı yüksək elmi dəyərinə görə seçilən tədqiqatlara Mələk Özyetginin araşdırmaları da daxildir. Mülki sənədlər üzərində böyük və ciddi şəkildə tədqiqat işi aparan M.Özyetgin 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi "Qədim Türk Vergi terminləri" adlı kitabında (Özyetgin, 2004) sənədlər əsasında qədim türklərdə vergi sistemini araşdırmışdır. Kitabda əski türklərdə vergi qaydaları, vergi terminləri, vergilərin növlərinə dair məlumatlar və tətbiq sahələrinə dair izahlar, bəzi mülki sənədlərdən nümunələr yer almışdır. M.Özyetginin 2014-cü ildə nəşr olunan "İslamdan əvvəlki uyğurlarda torpaq hüququ" adlı kitabının (Özyetgin, 2014: 129) əsasını qədim uyğurca rəsmi-mülki sənədlər təşkil edir. Əsərdə ilk növbədə qədim uyğur türklərində torpaq hüququ anlayışı şərh olunmuş, ümumi məlumatlarla birlikdə torpaq və ərazilərlə bağlı müqavilələr əhatəli və müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. M.Özyetginin uyğurlarda cinayət hüququ, qədim türklərdə ödəmə vasitələrinin, kağız pul və nağd pulun istifadəsi, hüquq sənədləri əsasında mülkiyyət hüquqları və terminlər, əski türklərdə vəsiyyətnamələrin yazılma səbəbləri və ənənəsi ilə bağlı yazdığı monoqrafik əsərləri və məqalələri türklərin hüquqi-mülki sənədlərindən istifadə edilməklə hazırlanmış mühüm elmi nəticələri əks etdirən tədqiqatlardır. Müasir dövrdə, xüsusən də 2000-ci illərdən sonra bu sahə ilə bağlı yeni türkoqoloji araşdırmalar mövcuddur. Bu tədqiqatlarda hüquqi mətnlər daha əhatəli təhlil edilmiş, dəqiq faktlar əhatə olunmuş, dil tarixinin bir çox məsələlərini işıqlandırmaq üçün əhəmiyyətli müqayisələr aparılmışdır. Yeni dövr Türkiyə türkoqologiyasında bu istiqamətdə aparılan və rəsmi-ışğuzar sənədlərin dilində işlənən terminlərin təhlil edildiyi digər mühüm araşdırma Bülent Gülün "Qədim Türk Əkinçilik Terminləri" adlı əhatəli araşdırmasıdır. Əsər kənd təsərrüfatı sahəsində istifadə olunan terminlərin izahı baxımından əhəmiyyətli qaynaqdır (Gül, 2004: 126).

Özlem Ayazlının 2016-cı ildə nəşr olunan "Qədim Uyğurca qeyri-dini mətnlərin müqayisəli lüğət tərkibi" (Ayazlı, 2016) adlı əsərində də qədim türklərə, xüsusən də uyğur türklərinə aid mülki sənədlər də əhatə olunmuşdur. Əsərdə qeyri-dini mətnlərdəki sözlər sahələr üzrə qruplaşdırılmış, bəzi sözlərin mənşəyi haqqında müəyyən etimoloji şərhlər verilmişdir. Qeyd olunan sözlərin çağdaş türk dilləri ilə müqayisəli indeksi tərtib olunmuşdur. Müəllif yapon türkoqolu və hüquq mətnlərinin görkəmli araşdırıcısı Nobuo Yamadanın təsnifatına əsaslanaraq kitabın sonunda bəzi mülki sənədlərin transkripsiya və tərcümələrini vermişdir. Qədim türk rəsmi-hüquq sənədlərinin linqvistik tədqiqə cəlb olunması, xüsusən də, bu mətnlərin dilinin sinxron və diaxronik təhlil üsulu ilə araşdırılmasına mətnlərin tərtib və tənzim xüsusiyyətlərinin, mahiyyət və məzmunun açılmasından sonra başlanmışdır. Türk alimi Esra Yakut "Qədim türklərdə hüquq" adlı məqaləsində türklərin hüquq tarixinə dair materialların tədqiqi, təhlili məsələlərinə toxunur, qədim türklərdə hüquqi müəssisələrin quruluşuna və inkişaf yoluna diqqət çəkir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, "tədqiqatçılar İslamdan əvvəlki dövrlərdə yaşamış türkləri köçəri mədəniyyətdən qurtula bilməyən, inkişaf etmiş dövlət quruluşuna sahib olmayan, döyüşkən xalq kimi təqdim edirlər. Lakin bu dövrdə türk cəmiyyətində mövcud olan hüquq və quruluşları araşdırıldıqda, bu toplumların yaşadıkları tarix və coğrafiyanın, din və dünya görüşlərinin təsirinə məruz qaldıkları, fərqli mədəniyyətləri meydana gətirdiyi məlum olur" (Yakut, 2002: s. 401). Prof. E.Ykut daha sonra qeyd edir ki,

mənbələrdən aydın görünür ki, türklər ictimai hüquq sahəsində təmasda olduqları toplumlardan təsirlənmiş və bu təsir nəticəsində öz iyerarxik sistemini və idari strukturlarını müəyyən etmişlər (Yakut, 2002: 401-402).

Tədqiqatçı Nazmi Şən qədim Uyğur türkcəsində yazılmış əski uyğur hüquq sənədlərinin sintaksisi təhlilini ehtiva edən araşdırmasında problemi üç istiqamətdə ələ almışdır: “Konseptlər”, “İsim və Feil əsasları” və “Konseptlərarası əlaqələr” (Şen, 2022). Tədqiqat işində söz kökləri, onların mənşə və tematik qrupları, məna elementləri təhlil olunmuş, ismi və feili birləşmələr, təklik və çoxluq anlayışları, ümumilik və xüsusiyyət, mənsubiyyət, hal, təsdiq və inkarlıq, cümlə strukturları və bunlara aid nümunələr verilmiş, sonda təhlil edilən bəzi sənədlərin transliterasiya edilmiş variantı, Türkiyə türkcəsinə tərcüməsi yer almışdır. Qədim uyğur türkcəsində yazılan hüquqi sənədlərinin söz varlığını təhlil edən dəyərli araşdırmalardan biri Berkər Kəskin tərəfindən ticarət münasibətlərini, övladlığa götürmə, qul azadlığı, vəsiyyətnamələr, vəqflərlə bağlı qərarları, sərəncamları, ərizə, hesabat və qəbzləri əhatə edən hüquqi sənədlərin dil tarixi baxımdan dəyərli məlumatları ehtiva edən böyük zəhmətin nəticəsi olan monoqrafiyadır. Burada qədim uyğur hüquq sənədləri mövzu baxımından təhlil edilmiş, xüsusiyyətləri və tərtibat formaları, istifadə olunduqları hüquqi-sosial müstəvi haqqında məlumat verilmiş, lüğət tərkibi leksik-tematik xüsusiyyətlərinə görə quruluşlandırılmış, sözlər müxtəlif məzmunlar əsasında təsvir edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənədlər mövzu təsnifatına uyğun transkripsiya edilmiş və Türk dilinə tərcüməsi verilmişdir (Kəskin, 2022).

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrümüzdə türkoloji araşdırmaların mərkəzinə çevrilən Türkiyə bu işin məsuliyyətini və şərəfini hiss edərək tam olaraq koordinasiya edilmiş işlər aparır. Belə ki, təşkil olunan konfranslar, simpozium və seminarlar, gənc türkoloqlara böyük dəstək olaraq məşhur türkoloqların dəvət aldığı yay məktəbləri, dünya türkoloqlarını bir araya gətirən, türkoloji tədqiqatlara istiqamət verən, bu tədqiqatları bir məhvər altında birləşdirən Türk Dil Qurumu, universitetlərdə açılan Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutları, qədim və müasir türk dillərinin tədrisi ilə məşğul olan fakültələrin açılışı bunu deməyə əsas verir. Xüsusən Cümhuriyyət Türkiyəsində, müstəqil və güclü bir türk dövlətində bu gün məhz qədim türk yazılı abidələri ilə bağlı araşdırmaların yeni müstəviyə keçməsi, abidələrin, qədim və orta əsrlərə aid mətnlərin yenidən oxunuşu, nəşri və dil xüsusiyyətləri üzərində aparılan sistemli araşdırmalara imza atan gənc türkoloq nəslinin yetişməsi bu sahə ilə bağlı gələcəkdə böyük işlərin görülməsinə inamı artırır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Arat, R.R. (1964). Eski Türk Hukuk Vesikaları. Ankara, Türk Kültürü Araştırmaları, s.1-77,
2. Ayazlı, Ö. (2016). Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı, İstanbul,
3. Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları. C. IV, İstanbul, Türkiyyat Mecmuası, s.1-43.
4. Gül, B. (2004). Eski Türk Tarım Terimleri. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 126
5. İzgi, Ö. (1987). Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre). Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153 s.
6. Kəskin, B. (2020). Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri Ve Söz Varlığı, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1159 s.
7. Quliyeva, Q. (2022). Qədim türk abidəsi “Xuastunaft”ın dili. Bakı, Elm və təhsil, 356 s.
8. Nazmi, Ş. Eski Uygur Hukuk Vesikalarının Söz Dizimi. Yayımlanmamış doktora tezi, 2022, 414 s.
9. Orkun, H.N. (1935). Türk Hukuk Tarihinin Uygur Vesikaları. Ankara, Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, s. 533-548.
10. Özyetgin, A.M. (2004). Eski Türkçe Vergi Terimleri. Ankara, KökSav yayınları, 250 s.
11. Özyetgin, A.M. (2014). İslam Öncesi Uygurlarda Torpak Hukuku. İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 235 s.
12. Sertkaya, O.F. (1993). Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri, Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları. Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar, 1. Kitap. İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, s. 131-148.
13. Sertkaya, O.F. (1980). Turfan metinleri ve yapılan yayınları. Türkiyyat Mecmuası, C.XIX, s. 309-334.
14. Yakut, E. (2002). Eski Türklerde Hukuk. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1 (3), s. 401-426.